

Identifying Strategies for the Improvement of Productivity of General Teachings of the Holy Quran

Leila Khosravi Morad *

Zahra Feizi **

Zahra Naghizadeh ***

Mahdi Feiz ****

Abstract

Since the Holy Qur'an is an undeniable source of guidance for human training challenges, special attention should be given to it in the educational system. Although this attention has existed in our educational system, a brief look at its achievements in the country reveals that the outcomes do not match the special position of the Holy Qur'an in Islam, nor does it stand at the level of the interest and importance that all individuals attach to the Holy Qur'an. Hence, in terms of this deficiency and the shortcomings of scientific studies in this field, this study is intended to improve the productivity in this field regarding four goals: the ability and commitment for contemplation, familiarity with the sciences and knowledge of the Qur'an, the ability to use the Holy Qur'an, and adherence to the Qur'an and 'Etrat in designing the strategy. This is a qualitative research employing documents, interviews, and brainstorming. Purposive and snowball sampling method is used for sample selection. The statistical population includes experts of the Quranic sciences in the interview section. In the documentary section, all available documents, texts, books and sources, including articles, projects and research works, were reviewed. Sampling was purposive in the documentary section. The data were analyzed by coding. The results of the coding phase included eight strategies which were reviewed, corrected, deleted and added in brainstorming sessions by experts in the Qur'anic sciences and teachers. Eventually, 19 strategies were obtained, and on the advice of experts, all the strategies were adapted to the upstream document, the strategic document for general instruction of the Holy Qur'an, and the new cases were identified.

Keywords: *Strategy, productivity, public education, contemplation, the Holy Quran, 'Etrat, the Qur'anic knowledge.*

---

* Master of educational sciences, educational management, Department of Quran and Training Center for Interdisciplinary Studies of the Holy Quran Islamic Azad of Central Tehran

** PhD candidate in religious studies, sociology of religion, Department of Quran and Training Center for Interdisciplinary Studies of the Holy Quran, Qom University of Religions and Schools

*** PhD in higher education, Allameh Tabatabaei University

**** PhD in planning and development of higher education, assistant professor at Shahid Beheshti University

تعیین راهبردهای ارتقای بهره‌وری آموزش عمومی قرآن

لیلا خسروی مراد *

زهرا فیضی **

زهرا نقی‌زاده ***

مهدی فیض ****

دریافت مقاله: ۱۳۹۸/۰۸/۲۱

پذیرش نهایی: ۱۳۹۸/۱۰/۱۸

چکیده

از آنجاکه قرآن کریم، منبع بی‌بدیلی از راهنمای مسائل تربیتی انسان است، باید در نظام آموزشی مورد توجه ویژه‌ای قرار گیرد؛ همچنان‌که این توجه در نظام آموزشی ما جریان داشته است. نگاهی اجمالی به دستاورد این توجه در کشور نشان می‌دهد که نتایج نه با جایگاه ویژه قرآن در اسلام تناسب دارد و نه با میزان علاقه و اهمیتی که تمام آحاد مردم نسبت به قرآن قائلند. لذا با توجه به این مسئله و نیز ضعف مطالعات علمی صورت‌گرفته در این حوزه، پژوهش حاضر درصدد است تا برای ارتقای بهره‌وری در این عرصه در چهار هدف (توانایی و التزام به تدبیر، آشنایی با علوم و معارف قرآن، توانایی استفاده از قرآن و تبعیت از قرآن و عترت) به ارائه راهبرد بپردازد. روش پژوهش، کیفی (مطالعه اسنادی، مصاحبه، بارش فکری) است. نمونه‌گیری به صورت هدف‌مند و گلوله‌برفی انجام شده است. جامعه آماری در بخش مصاحبه، کارشناسان حوزه علوم قرآنی، در بخش پژوهش اسنادی، تمامی اسناد، مدارک، کتب و پیشینه‌های موجود شامل مقالات، طرح‌ها و کارهای پژوهشی بوده است. نمونه‌گیری در بخش اسنادی به صورت تعددی بوده است. اطلاعات به وسیله کدگذاری تحلیل شده است. نتایج به دست آمده از کدگذاری شامل هشت راهبرد بوده که در جلسات بارش فکری توسط متخصصان علوم قرآنی و آموزش قرآن مورد بررسی، اصلاح، حذف و اضافه قرار گرفت. در نهایت ۱۹ راهبرد نهایی شد که به توصیه متخصصان همگی راهبردهای به دست آمده با سند بالادستی یعنی سند راهبردی آموزش عمومی قرآن مورد انطباق قرار گرفت و موارد جدید مشخص شد.

کلیدواژه‌ها: راهبرد؛ بهره‌وری؛ آموزش عمومی؛ تدبیر؛ قرآن؛ عترت؛ معارف قرآن

این مقاله قسمتی از یافته‌های طرح پژوهشی با عنوان تعیین راهبردهای ارتقای بهره‌وری آموزش عمومی قرآن به کارفرمایی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری است.

* کارشناسی ارشد

** دانشجوی دکتری

*** دانشجوی دکتری

**** استادیار جهاد دانشگاهی

مقدمه

نظام آموزشی برای تربیت افراد نیاز به منبعی غنی و به‌دوراز خطا و متناسب با اعتقادات جامعه دارد که در جامعه اسلامی ما ایران یقیناً منبعی بهتر از قرآن نخواهد بود؛ چراکه قرآن کریم، از آغاز نزول تاکنون، سرچشمه بی‌پایان علوم و معارف اسلامی و محور تعلیم و تربیت بوده است (سعیدی رضوانی و همکاران، ۱۳۸۸). قرآن راهنمایی مفید برای انسان‌هاست که کامل‌ترین و بهترین برنامه‌های زندگی را به انسان هدیه می‌دهد. لذا استفاده از این برنامه الهی، برای انسانی که همواره به دنبال آموختن و یادگیری است و در نزد او تعلیم و تربیت از ارزشمندترین اعمال است، می‌تواند بسیار سودمند باشد. آری قرآن، چراغ هدایتی است که انسان را در مسیر تاریک و پرییچ‌وخم زندگی دنیوی راهنماست و برنامه‌ای برای رسیدن به سعادت و کمال اخروی است (دارابی چقاسیاهی، ۱۳۸۹).

در سال‌های پس از انقلاب اسلامی، شاهد افزایش کمی و تعدد و تکثر سازمان‌ها و نهادهای دینی و قرآنی بوده‌ایم که بنا بر ضرورت‌هایی شکل گرفته‌اند و هم‌اکنون مراکز و سازمان‌های دولتی چون آموزش و پرورش، صداوسیما، وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، سازمان عقیدتی سیاسی نیروهای مسلح، سازمان تبلیغات اسلامی، سازمان اوقاف و امور خیریه، دانشگاه آزاد اسلامی، نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها، جهاد دانشگاهی و... بخشی از فعالیت‌های خود را به امور قرآنی اختصاص داده‌اند (حاجیرلی، ۱۳۸۴).

در میان این مراکز، آموزش و پرورش بخش عظیمی از این آموزش را برعهده دارد؛ چراکه بیشترین افراد تحت آموزش و در بهترین سنین برای فراگیری در جامعه را در اختیار دارد. در کشور ما نیز به اقتضای جایگاه خاص دین اسلام در فرهنگ مردم ایران و جایگاه ویژه قرآن در اعتقادات دینی، آموزش قرآن همواره مورد توجه همگان بوده است. از این‌رو، در اهداف کلی نظام آموزشی به‌ضرورت یادگیری قرآن به‌طورعام و یادگیری روخوانی آن به‌طور خاص توجه شده است (سعیدی رضوانی و همکاران، ۱۳۸۸). اما با نگاهی اجمالی به دستاورد آموزش قرآن در کشور درمی‌یابیم که دستاورد این توجه و اهمیت، نه با جایگاه ویژه قرآن در اسلام تناسب دارد و نه با میزان علاقه و اهمیتی که تمام آحاد مردم نسبت به قرآن قائلند (بهرامی‌نسب، ۱۳۹۱). در همین راستا شورای توسعه فرهنگ قرآنی برای سامان‌بخشیدن و دستیابی به این مقوله با توجه به بررسی مشکلات

یش رو در این حوزه دست به تدوین منشوری جهت توسعه فرهنگ قرآنی در کشور زدند که طی جلسه‌ای در مورخ ۸۸/۲/۲۲ به تصویب شورای عالی انقلاب فرهنگی رسید و براساس آن شورای توسعه فرهنگ قرآنی مأموریت یافت تا به‌عنوان رکن اجرایی منشور، تحقق مفاد آن را پیگیری کند (مصوبات شورای توسعه فرهنگ قرآنی، ۱۳۹۴). در پی تصویب این منشور، لزوم توسعه آموزش عمومی قرآن کریم در راستای تحقق مطالبات مقام رهبری در فراگیری و انس با قرآن کریم در جامعه اسلامی، به‌منظور تعیین شاخص‌های مطلوب سواد قرآنی برای آحاد جامعه در ابعاد مختلف و نیاز به آموزش عمومی قرآن کریم بیش‌ازپیش احساس شد (ایکنا، ۱۳۹۴).

«برنامه‌های آموزش عمومی قرآن و آموزش‌های تخصصی قرآنی در کشور در دو جایگاه نظام رسمی و نظام غیررسمی به‌اجرا درمی‌آید. منظور از نظام رسمی، برنامه‌های آموزشی است که براساس قانون و در قالب دروس رسمی قرآنی در نظام آموزشی آموزش و پرورش و نظام آموزش عالی ارائه می‌شود. آموزش‌های قرآنی نظام غیررسمی در دو بخش دولتی و مردمی ارائه می‌شود. بخش دولتی مشتمل بر کلیه دستگاه‌های حاکمیتی اعم از دولتی و عمومی است و بخش مردمی مشتمل بر نهادهای مردمی است که در قالب مجامع سنتی و مؤسسات قرآنی در کشور فعالیت می‌کنند» (فریدونی و فرجی، ۱۳۹۳: ۱۹ - ۷۳).

ناهماهنگی موجود در برنامه‌های آموزش قرآن بخش‌های مختلف کشور به‌ویژه ناهماهنگی میان اهداف، محتوا و روش‌های آموزش قرآن در نظام رسمی آموزش و پرورش و سایر مراکز، مدیران و کارشناسان ارشد فعالیت‌های آموزش قرآن کشور را بر آن داشت تا نسبت به پیگیری رفع این مشکل از طریق شورای عالی انقلاب فرهنگی اقدام نمایند. در پی این مطالبه، دبیرخانه شورا نسبت به طرح موضوع در کارگروه‌ها و کمیسیون تخصصی آموزش عمومی قرآن، کشور اقدام نموده که منجر به تصویب منشوری با عنوان توسعه فرهنگ قرآنی شد.

در پی تصویب منشور توسعه فرهنگ قرآنی به‌جهت لزوم توسعه آموزش عمومی قرآن کریم به‌منظور تعیین شاخص‌های مطلوب سواد قرآنی برای آحاد جامعه در ابعاد مختلف اعتقادی، شناختی، رفتاری و...، چشم‌انداز و رسالت آموزش عمومی قرآن در نهایت اهداف نه‌گانه‌ای تدوین شد و نظام آموزش و پرورش به‌عنوان متولی آن از سوی کمیسیون در نظر گرفته شد، که در ادامه این هدف بیان شده است (مصوبات شورای توسعه فرهنگ قرآنی، ۱۳۹۴):

۱. تقویت ایمان و گرایش به قرآن و عترت: اعتقاد قلبی به حقانیت، جامعیت و جاودانگی قرآن

مجید و جایگاه پیامبر(ص) و اهل بیت(ع) به عنوان تبیین کنندگان علمی و عملی قرآن و محبت و مودت نسبت به قرآن و اهل بیت(ع)؛

۲. توانایی خواندن قرآن کریم: خواندن صحیح و روان قرآن کریم با تلفظ عربی حروف و حرکات در حد تمایز؛

۳. درک معنای آیات قرآن کریم: درک معنای ظاهری عموم عبارات و آیات قرآن کریم؛

۴. تبعیت از قرآن و عترت: آشنایی با روش تدبر و پابندی به اندیشه و دقت در آیات قرآن برای درک بهتر مراد و مقصود آیات؛

۵. حفظ قرآن کریم: به خاطر سپاری و از برخوانی بخش‌هایی از آیات و سوره قرآن کریم (حداقل سه جزء)؛

۶. انس با قرآن کریم: اشتیاق به خواندن روزانه و استماع قرآن کریم، همراه با فهم و تدبر در آیات؛

۷. آشنایی با علوم و معارف قرآن کریم: آشنایی با کلیات تاریخ و علوم قرآنی و شناخت معارف اساسی و ضروری قرآن کریم؛

۸. توانایی استفاده از قرآن کریم: توانایی جستجو و دریافت معارف عمومی مورد نیاز از قرآن کریم با استفاده از منابع معتبر؛

۹. توانایی و التزام به تدبر در آیات قرآن کریم: عمل به آموزه‌های قرآن و اهل بیت در ابعاد مختلف زندگی و تحقق سبک زندگی قرآنی.

تصویب این سند قرآنی، همین‌طور همه آنچه پیرامون جایگاه آموزش قرآن در نظام آموزشی بیان شد، حاکی از اهمیت این موضوع است. اما متأسفانه، علی‌رغم تأکیدی که بر گنجاندن برنامه آموزش قرآن در مدارس و به‌ویژه مقاطع تحصیلی ابتدایی وجود دارد، شواهد نشان‌دهنده ضعف در نتایج و خروجی‌های حاصل از این برنامه‌هاست (سعیدی رضوانی و همکاران، ۱۳۸۸؛ میرزاحمدی و همکاران، ۱۳۹۱). اما این ضعف در نتایج همه اهداف نه‌گانه به یک اندازه نبوده و در برخی اهداف اولیه همچون روخوانی و روان‌خوانی، درک معنی و انس و وضعیت نسبت به سایر اهداف بهتر بوده و تحقیقاتی چند پیرامون آنها انجام شده است، همچنین این اهداف علاوه بر نظام آموزشی توسط سایر نهادهای مرتبط با آموزش قرآن همچون دارالقرآن، مساجد و هیئات نیز دنبال می‌شود. درحالی‌که دیگر اهداف که به نوعی کاربردی‌تر بوده و در تربیت دینی از اهمیت بالایی

برخوردارند، مغفول مانده و کمتر کار پژوهشی درباره آنجا انجام شده است. در همین راستا در پژوهش حاضر سعی شده تا راهبردهایی برای ارتقای بهره‌وری در چهار هدف (توانایی و التزام به تدبیر، آشنایی با علوم و معارف قرآن، توانایی استفاده از قرآن و تبعیت از قرآن و عترت) ارائه شود. در پژوهش حاضر راهبرد به معنای طرحی همه‌جانبه است که در آن به نقاط قوت و ضعف، فرصت‌ها و تهدیدهای محیطی تمامی عناصر سازمان همچون امکانات آموزشی، محتوای آموزشی، منابع انسانی (معلم، کادر آموزشی)، اهداف آموزش عمومی قرآن، روش آموزش، جامعه و والدین توجه شده است و با در نظر گرفتن آنها روشی را جهت بهبود هرچه بیشتر و بهتر وضعیت و یا رخدادی ارائه می‌کند. باید گفت راه تحقیق‌بخشیدن به روشی که از آن تحت عنوان راهبرد یاد می‌شود، در انجام برنامه‌های عملیاتی تحت عنوان اقدام می‌باشد. بنابراین، تعریف اقدام در پژوهش حاضر، فعالیت‌های عملیاتی است که در راستای تحقق اهداف کلان یا راهبردی دنبال می‌شود. در ادامه پیرامون چهار هدفی که در این تحقیق به آنها پرداخته شده است، توضیحات مختصری آورده شده است.

توانایی و التزام به تدبیر در آیات قرآن کریم

تدبیر در اصطلاح به معنای نوع خاصی از ادراک و متمایز از تفکر است. تدبیر، نظر کردن و اندیشه در عاقبت و انتهای امر است. در تدبیر به عنوان یک فعالیت ادراکی، حرکت و انتقال ذهنی صورت می‌گیرد که نقطه آغاز آن مواجهه شخص مُدرک با یک پدیده است (فیروزآبادی، ۱۴۱۵: ۲۸). به این معنا که شخص سعی دارد با بهره‌گرفتن از قوای ادراکی به عاقبت و پس (دبر) آن پدیده برسد. بنابراین نقطه پایان این فرایند ذهنی، جایی است که شخص مدرک به شناخت عاقبت و انتهای آن پدیده دست یافته و این انتقال ذهنی را می‌توان انتقال از «دال» به «مدلول» نیز خواند. این کلیت فرایند تدبیر به عنوان فعالیتی ادراکی است. طبرسی در مجمع‌البیان و ابوهلال عسکری نیز تدبیر را به معنای تصرف در قلب با نظر کردن در عواقب امور تعریف می‌کند (طبرسی، ۱۳۶۰: ۸۱؛ ابوهلال عسکری، ۱۴۱۲: ۱۲۱).

همچنین تدبیر در اصطلاح و ادبیات قرآنی عبارت است از تفکر در پیام‌های کلی و جهت‌گیری‌های قرآن اعم از اوامر و نواهی مربوط به اخلاق و احکام، مواعظ و عبرت‌ها و...، اما بعضاً تفکر در جنبه‌های زبانی و ادبی قرآن نیز مورد توجه قرار گرفته است. لذا این کلیدواژه گاه با مفهوم تفکر و تفقه و سایر مترادفات در این راستا خلط شده است و تفکر با قید ژرف عمیق را

به معنای تدبیر به کار برده‌اند. این در صورتی است که با توجه به کاربرد آن قرآن کریم (از لفظ تا معنا) میان این دو را تفکیک کرده است و به کارکردهای متفاوت آن اشاره کرده است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۴-۲۸).

آشنایی با علوم و معارف قرآن کریم

«علوم قرآن و معارف قرآنی دو موضوع مستقل و در عین حال مرتبط به یکدیگر است. علوم قرآنی اصطلاحی است درباره مسائلی که مرتبط با شناخت قرآن و شئون مختلف آن است» (رادمنش، ۱۳۷۴: ۲۱۲). یا به عبارت دیگر، «مقصود از «علوم قرآنی»، دانش‌هایی است که دانستن آنها برای فهم قرآن مجید و بیان معنا و تفسیر آن لازم است» (معرفت، ۱۳۸۱: ۷). از مهم‌ترین مباحث این علم می‌توان به علم تفسیر، علم اعراب و قرائت، تأویل و تنزیل، شأن نزول آیات، محکم و متشابه، ناسخ و منسوخ، آیات مکی و مدنی، وحی و اعجاز قرآن اشاره تاریخ، رجال داشت (رادمنش، ۱۳۷۴: ۲۱۲).

«معارف قرآنی» یک نوع تفسیر موضوعی به شمار می‌رود که دربرگیرنده مسائل و مضامین قرآنی است؛ لذا کاملاً با مطالب درونی قرآن و محتوای آن سروکار داشته و پیرامون علوم درونی قرآن است (اقبال، ۱۳۷۴: ۲۵۶).

توانایی استفاده از قرآن کریم

ارتباط وثیق با قرآن زمانی به وقوع می‌پیوندد که اتصالی بین‌ذهنی میان خواننده و متن رخ دهد. این اتصال مخصوصاً در متن قرآن به راحتی به وقوع نمی‌پیوندد؛ چراکه راهیابی به معارف قرآن در گرو آگاهی به شأن، فضا، جو و فهم زبان قرآن است. اندیشه تفسیرنگاری در جهان اسلام راهی برای پوشش این خلأ بوده است. به صورت ایدئال شاید تصور شود وجود صرفاً یک تفسیر مشخص از قرآن راه تفسیر به رأی و اظهارنظرهای متنوع و بعضاً متفاوتی را که پیرامون آیات قرآن وجود داشت، می‌بست، لکن حتی در صورت وجود تفسیر رسمی واحد نیز مجدداً نیاز بود همان متن در دوره‌های مختلف بازخوانی فرهنگی و تاریخی شود؛ چراکه فهم متن در گرو بافت امکان‌پذیر است و توضیح رابطه متن با بافت نیازمند تفسیر است (جوادی آملی، ۱۳۸۴، ج ۱: ۲۳۶).

در مجموع مسئله تفسیر، امری تمام‌شدنی نیست، بلکه همواره بوم به بوم و دوره به دوره می‌باید انجام شود. اگرچه تفسیرنگاری امری تمام‌شدنی نیست، اما از این نکته نیز نباید غفلت ورزید که

لزوماً هر تفسیری نیز از ابتدا تا انتها بدون غلط و اشتباه نیست (زرقانی، بی تا، ج ۲: ۳۱). اساساً تفسیر، امری انسانی است. به همین خاطر همواره در معرض خطا قرار دارد. به موجب این دو ویژگی مخاطب قرآن برای دستیابی به فهم متن مقدس با دو الزام روبه‌روست. الزام اول رجوع به تفاسیر است تا حجاب تاریخی - فرهنگی متن را از ذهن و اندیشه خود بزداید؛ الزام دوم شناخت گونه‌های مختلف تفاسیر و رجوع به معتبرترین آنهاست تا به فهمی صائب دست یابد.

تبعیت از قرآن و عترت

به‌طور کلی زیست دینی از منظر اسلام در دو ساحت اندیشه و عمل محقق می‌شود. ساحت اندیشه در نگاه اسلامی مقدم بر عمل و زمینه‌ساز آن می‌باشد، اما ملاک مهم در تعیین درجه ایمان افراد عمل آنهاست (مطهری، ۱۳۹۱، ج ۸: ۲۲ - ۲۶). اندیشه‌ورزی دینی صحیح باید به عمل دینی منجر گردد، در غیر این صورت، حتی تلاش فکری نیز بی‌فایده است. ثمره اندیشه، تدبیر و تأمل در قرآن کریم بیشتر ذهنی است و موجب معنابخشی به مخاطب می‌شود، اما هدف اصلی دین ساخت فرد و جامعه است. رسیدن به چنین هدفی صرفاً در پرورش ذهن و اندیشه نیست، بلکه در جهان بیرون و متناظر آن با تلاش برای ساخت رفتارهای فردی و بنیان نهادن جامعه‌ای مبتنی بر دین پدید می‌آید. از همین رو، همواره در کنار دعوت به تفکر و تأمل در قرآن توجه لازم به رعایت و اجرای فرامین این متن مقدس و همچنین دستورات رسیده از معصومان(ع) که مفسر اصلی قرآن نیز می‌باشند، صورت پذیرد.

توضیحات مختصری که پیرامون چهار هدف توانایی و التزام به تدبیر در آیات قرآن کریم، آشنایی با علوم و معارف قرآن کریم، توانایی استفاده از قرآن کریم و تبعیت از قرآن و عترت آورده شد، به خوبی مبین آن است که آموزش عمومی قرآن تنها روخوانی، حفظ و یاد درک معنای آن نیست، بلکه در قرآن علوم و معارف زیادی نهفته است که استفاده از آنها نیازمند تدبیر است. بنابراین، التزام به تدبیر و ایجاد این توانایی در دانش‌آموزان در کاربرد هرچه بهتر قرآن به آنها کمک خواهد نمود. امام نیک می‌دانیم تدبیر در قرآن و فهم و دریافت آموزه‌های آن به‌طوری که بتوان از آنها استفاده نموده و کاربردی ساخت، برای هرکسی میسر نبوده و در این مسیر تفاسیر و سیره معصومین راهنما خواهد بود. بنابراین علاوه بر روخوانی صحیح و درک معنا، التزام به تدبیر و دریافت معارف قرآنی با رجوع به عترت و بهره‌بردن از تفاسیر، نیز از جمله الزامات آموزش عمومی قرآن است. تنها در چنین حالتی است که می‌توان گفت فرد قرآن را به‌طور همه‌جانبه

آموخته است است؛ یعنی علاوه بر آنکه قرآن را روان می‌خواند و معنای آن را درک می‌نماید، همواره با او مانوس است و با تدبیر در آیات قرآن در زندگی از آنها بهره می‌گیرد.

پیشینه تحقیق

نتایج بررسی در پیشینه حاکی از آن است که تحقیقات زیادی با موضوع آموزش قرآن صورت گرفته است که اغلب آنها مبتنی بر روش‌های کمی بوده و بیشتر به دنبال بررسی وضعیت و وجود ارتباط بین متغیرهای مختلف تأثیرگذار در آموزش قرآن بوده‌اند، و در کمتر پژوهشی، کار کیفی برخاسته از نظرات متخصصین در حوزه آموزش قرآن صورت گرفته است. همچنین میان مطالعات موجود بیشترین توجه به اهدافی چون روخوانی، حفظ و یا درک معانی شده است و تعداد کمی به تدبیر پرداخته‌اند. درخصوص بقیه اهداف از قبیل آشنایی با علوم و معارف قرآن، توانایی استفاده از قرآن و تبعیت از قرآن و عترت، به جرئت می‌توان گفت تاکنون هیچ پژوهشی صورت نگرفته است. در ادامه، محقق برخی از مطالعات مرتبط و یا مشابه موضوع تحقیق خود را آورده است.

علیان نظری (۱۳۹۵) در پژوهشی با عنوان تحلیل ماهیت تدبیر در قرآن از منظر تفاسیر امامیه، در نتیجه‌گیری خود این‌طور نوشته است که مفسران امامیه چهار دیدگاه درباره مفهوم تدبیر، مطرح کرده‌اند: ۱. اندیشه در آیات قرآن برای فهم معانی و مقاصد، ۲. اندیشه در معانی و مقاصد آیات برای تذکر، ۳. اندیشه در آیات قرآن برای فهم انسجام در قرآن، ۴. اندیشه در بلاغت آیات قرآن برای فهم انسجام در قرآن. دیدگاه قابل‌پذیرش محقق درباره تدبیر اندیشه در معانی و مقاصد آیات برای تذکر، همان معنای درست از تدبیری است که قرآن، مخاطبان خود را به آن دعوت می‌کند. در تحقیقی دیگر رستم‌نژاد و علیزاده (۱۳۹۳) به مطالعه پیرامون قرائت و تلاوت همراه با تدبیر در قرآن پرداخته‌اند. نتیجه این پژوهش، این‌طور عنوان می‌دارد که اگر قاری قرآن به مفاهیم، شأن نزول آیات قرآن و تفسیر آیات وحی آگاه باشد، تلاوت او بر شنوندگان تأثیر بیشتری دارد. عالمان و مفسران شیعه و سنی اتفاق نظر دارند که قرائت قرآن با هر نغمه‌ای جایز نیست، هرچند مورد پسند عامه مردم باشد، ولی اگر در مدار قرائت مطلوب باشد، جایز است. تدبیر در آیات الهی و عمل به آیات قرآن از جانب قاری قرآن، تأثیر قرائت را بر همگان بیشتر کرده و تلاوت قرآن نیز با این اوصاف، حتماً بر شنوندگان اثر مطلوب خواهد داشت.

محمودیان بارزی (۱۳۹۲)، در پژوهشی که با هدف آسیب‌شناسی روش‌های تدبیر در قرآن و به روش معناشناسی انجام داده است، بدین نتایج دست یافت که روش‌هایی که برای تدبیر در قرآن بیان شده است، نمی‌تواند نتیجه مطلوب را داشته باشند؛ چراکه بین این روش‌ها برخی با خلط بین واژگان تدبیر، تفکر و تفسیر، اصول و قواعد تفسیری را به‌جای روش تدبیر بیان کرده‌اند و این مهم‌ترین مشکلی است که در روش‌های ارائه‌شده برای تدبیر در قرآن وجود دارد. در پاره‌ای از موارد بین تدبیر و تفسیر موضوعی و تدبیر و واژگانی همچون تلاوت و ترتیل خلط شده است و تدبیر را به سمت تفسیر و تأویل قرآن کشانده است و عده‌ای نیز به‌دلیل تکیه بر روش‌های ناکارآمد و ارائه قواعد ناقص فاقد نتیجه مشخصی برای تدبیر در قرآن هستند؛ هرچند تا حدودی می‌توان از طریق پاره‌ای از این قواعد به فهم قرآن رسید.

آل حبیب (۱۳۹۰) در پژوهشی با عنوان بازشناسی مفهوم تدبیر در قرآن به بررسی واژه تدبیر و تعابیر مترادف آن، تفسیر آیات قرآنی که به مفهوم تدبیر در قرآن اشاره می‌کنند، پرداخته است. سوره‌هایی که در این مطالعه مورد نظر است شامل سوره نساء، ص، مؤمنون و محمد (ص) بوده است. محقق در نهایت با بررسی سوره‌های نساء، ص، مؤمنون و محمد (ص) این‌طور نتیجه‌گیری کرده است که: ۱. تدبیر راه کشف هماهنگی و حل تعارضات ظاهری قرآن و اثبات کلام الله بودن قرآن است، ۲. تدبیر فرایندی قلبی و وظیفه‌ای همگانی است و اگر بنا بر دلایلی مثل کفر، عناد و گناه و... قلب مهر و قفل شده باشد، بر انسان تأثیر نمی‌گذارد، ۳. تدبیری هدف نزول و موجب درک مقام قرآن است که ایجاد بصیرت عملی، تقوا و تذکر در انسان نماید، ۴. قرآن با نفوذ خارق‌العاده در قلب‌های آدمیان مورد پذیرش قرار گرفت نه با عجزشان.

در تحقیقی دیگر خوشدل مفرد و خیراندیش (۱۳۸۹) با عنوان «ضوابط تدبیر در قرآن از منظر علامه طباطبایی (ره) در نتایج خود چنین بیان داشتند که آشنایی با زبان قرآن که از نظر علامه نه یک زبان عرفی، سمبلیک، ادبی یا علمی، بلکه دارای ساختاری است که تمام انواع زبان را به‌صورت تلفیقی و به‌تناسب سطح مخاطبان و افق فهم آنان، نوع مفاهیم و آموزه‌ها، اهداف و مقاصد مطلوب و در راستای جهان‌بینی الهی، در آیات گوناگون خود به نحو شگفت‌انگیزی به کار گرفته است؛ زبانی که همه واژگانش در یک شبکه نظام‌مند باهم پیوسته و مرتبط هستند، از سطوح و لایه‌های گوناگون معنایی برخوردار و دارای احکام و تشابه است.

اصلائی ۱۳۹۲، در پژوهش خود با هدف بررسی رویکرد برنامه درسی آموزش مفاهیم دینی در

مهدهای قرآن شهر تهران به این نتایج دست یافت که در مهدهای قرآن شهر تهران علاوه بر حفظ قرآن مفاهیم دینی از قبیل: خداشناسی، نبوت، امامت، نماز، احادیث، دعا، نیکی به والدین، نظافت، عدل و سلام آموزش داده می‌شود. همچنین در این پژوهش نشان داده شد که مهدهای قرآنی شامل مقاطع مختلف هستند که در هر مقطع آموزش‌های خاص که متناسب با سن قرآن‌آموزان است، آموزش داده می‌شود و این آموزش با استفاده از روش‌های جدید آموزشی؛ مانند روش تلفیقی، نوین (نمایشی، شعر و قصه و...) به متریان داده می‌شود تا اثرگذاری بیشتر و بهتری داشته باشد.

دهقانان ۱۳۹۱، طی تحقیقی به بررسی اثر آموزش آموزه‌های قرآنی مرتبط با روابط بین‌فردی بر کاهش تعارضات زناشویی مادران و بهبود عملکرد تحصیلی فرزندان آنها پرداخته است. این پژوهش که یک تحقیق نیمه‌آزمایشی با طرح پیش‌آزمون و پس‌آزمون و گروه گواه بوده است در نتایج حاصل از تحلیل داده‌ها این‌طور عنوان داشته است که تأثیر آموزش آموزه‌های قرآن بر کاهش تعارضات زناشویی مادران مؤثر بوده است. درمورد بهبود عملکرد تحصیلی فرزندان، تفاوت معنی‌داری بین گروه‌های مورد مطالعه مشاهده نشد و نشان داد که تفاوت میانگین نمرات نوبت اول و دوم در سطح ($P > 0/1$) معنی‌دار نیست.

در تحقیقی دیگر نکوکار ۱۳۸۵ با هدف بررسی تأثیر آموزش تعلیمات دینی «هدیه‌های آسمانی» بر رفتار دینی دانش‌آموزان کلاس چهارم ابتدایی، به مطالعه این موضوع در منطقه ۵ و ۱۶ پرداخته است. نتایج حاصل از این تحقیق نشان داد که رفتارهایی از قبیل: انتخاب بهترین نفرات برای دوستی، خوشود کردن دوستان، رعایت حقوق سایرین، اعتماد به نفس، بخشنده بودن، پابندی و دوستی، همکاری با دوستان، قدرشناسی، حضور در اماکن متبرکه، شرکت در مراسم اعیاد، نماز جماعت، آشنایی با قرآن و دعا کردن در منطقه ۱۶ بیشتر از منطقه ۵ مشاهده شده است. درمقابل رفتارهایی مثل رفتار مطلوب با دوستان، فرو خوردن خشم، فداکاری، احترام متقابل به دیگران، در منطقه ۵ بیشتر از منطقه ۱۶ بوده است.

بررسی تحقیقات صورت گرفته پیرامون آموزش قرآن مبین آن است که بیشترین تحقیقات در حوزه روخوانی، حفظ و یا انس صورت گرفته و در سایر موضوعات چون تدبر، کارهای کمی صورت گرفته که به تعدادی از آنها اشاره شد. اما درخصوص تبعیت از قرآن کریم، آشنایی با علوم و معارف قرآن کریم و توانایی استفاده از قرآن کریم به جرئت می‌توان گفت که هیچ کار پژوهشی

تاکنون صورت نگرفته است. از طرف دیگر در بیشتر موضوعات کارشده مرتبط با آموزش قرآن، روش تحقیق مورد استفاده بیشتر کمی بوده و کمتر کار کیفی صورت گرفته است. لذا محقق باتوجه به خلأ تحقیقاتی موجود که ارائه راهکارهایی برای این اهداف است و نیز اهمیت این موضوع در رسیدن به سطحی بهتر و بالاتر از آنچه اکنون وجود دارد، تلاش دارد تا به شناسایی راهبردهایی جهت ارتقای هرچه بیشتر بهره‌وری آموزش عمومی قرآن کریم در آموزش و پرورش مبادرت ورزد.

روش شناسی

تحقیق حاضر، از نظر هدف پژوهش در میان تحقیقات کاربردی قرار می‌گیرد. همچنین این تحقیق از نظر روش شناسی، تحقیقی کیفی است. تحقیق حاضر به دنبال شناسایی و چگونگی راهبردهای ارتقای بهره‌وری آموزش عمومی قرآن است و از نظر روش شناسی در مجموعه روش تحقیق کیفی قرار می‌گیرد.

در دستیابی به اهداف تحقیق در میان روش‌های تحقیق کیفی از روش‌های مطالعه اسنادی، مصاحبه و جلسات بارش فکری (هم‌اندیشی متخصصان) استفاده می‌شود. روش اسنادی یعنی تحلیل آن دسته از اسنادی که شامل اطلاعات درباره پدیده‌هایی است که قصد مطالعه آنها را داریم (بیلی^۱، ۱۹۹۴). همچنین به منظور جمع‌بندی نهایی و ارائه راهبرد از روش بارش فکری استفاده شده است.

جامعه آماری مورد بررسی در قسمت پژوهش اسنادی تمامی اسناد، مدارک، کتب و پیشینه‌های موجود شامل مقالات، طرح‌های پژوهشی، خبرهای خبرگزاری قرآنی ایکننا بوده است که محقق طی بررسی‌هایی در پایگاه‌های علمی، کتابخانه‌ها و اسناد موجود در ادارات و سازمان‌های مرتبط با موضوع پژوهش به آنها دست یافته، است. نمونه‌گیری در این بخش به صورت تعددی بوده است. جامعه آماری مورد بررسی در قسمت مصاحبه، کارشناسان حوزه علوم قرآنی و معلمان باتجربه قرآن کریم بوده که به صورت هدف‌مند و گلوله برفی انتخاب شدند. در قسمت بارش فکری نیز ترکیبی از شرکت‌کنندگان در مصاحبه و افراد جدید بودند.

گردآوری اطلاعات در قسمت پژوهش اسنادی با استفاده از تکنیک بازخوانی متون و مطالعه منابع و به روش فیش برداری اطلاعات گردآوری صورت گرفته است. در قسمت مصاحبه از ابزار گردآوری، مصاحبه نیمه ساخت مند استفاده شده است. در مصاحبه نیمه ساخت مند، سؤالات، از قبل طراحی شده و هدف، کسب اطلاعات عمیق از مصاحبه شونده است. این روش با انعطاف پذیری به تنظیم سؤالات براساس پاسخ‌های آزمودنی‌ها می‌پردازد (سرمد، بازرگان و حجازی، ۱۳۹۰).

سؤالات مصاحبه، برگرفته از سؤالات تحقیق و براساس دو فن STAR و 5W1H طراحی و تدوین شده‌اند. فن STAR یکی از اثربخش‌ترین تکنیک‌های مصاحبه است به این دلیل که وضعیت کارشناس را هنگام مواجهه با شرایط^۱، اینکه در برخورد با شرایط چه وظیفه‌ای داشته^۲ و چه اقدامی در برابر آن انجام داده شده^۳ و در نهایت چه نتایجی^۴ از آن به دست آمده است را بررسی می‌کند. فن 5W1H، نیز شامل ۶ سؤال اصلی در خصوص موضوع است که دربرگیرنده مواردی همچون، چگونه^۵، کجا^۶، چه کسی^۷، چرا^۸، چه وقت^۹ و چطور^{۱۰} است (جیا^{۱۱} و همکاران، ۲۰۱۶).

اطلاعات حاصل از مصاحبه‌ها، اسناد، مدارک، کتب و پیشینه‌های موجود به شیوه علمی اشتراوس^{۱۲} کدگذاری شدند. کدگذاری نشانگر عملیاتی است که طی آن داده‌ها خرد می‌شوند، مفهوم پردازی می‌شوند و آنگاه به روش‌های جدید دوباره به یکدیگر متصل می‌شوند. کدگذاری روند ساختن و پرداختن نظریه از داده‌هاست. کدگذاری طی سه مرحله انجام شده است:

۱. کدگذاری باز: روند خرد کردن، مقایسه کردن، مفهوم پردازی کردن و مقوله بندی کردن داده‌ها را می‌گویند، ۲. کدگذاری محوری: عبارت است از سلسله رویه‌هایی که با آنها پس از کدگذاری باز با برقراری پیوند بین مقولات، به شیوه‌های جدیدی اطلاعات با یکدیگر ربط می‌یابند و این کار براساس یک پارادیم و الگوگیری از آن خواهد بود، ۳. کدگذاری انتخابی: به روند انتخاب مقوله

1. Situation
2. Task
3. Action
4. Resut
5. What
6. Where
7. Who
8. Why
9. When
10. How
11. Jia
12. Strauss

اصلی به‌طور منظم (نظام‌مند) و ارتباط‌دادن آن با سایر مقوله‌ها، اعتباربخشیدن به روابط و پرکردن جاهای خالی با مقولاتی است که نیاز به اصلاح و گسترش بیشتر دارند (اشتراوس و کورین، ۱۹۹۸، ترجمه محمدی، ۱۳۹۳).

برای اعتبار و تأییدپذیری اطلاعات گردآوری‌شده در بخش کدگذاری از فن خودبازبینی محقق و کسب اطلاعات موازی (نمایش و ارائه تحلیل‌های داده‌ای و نتایج آن به متخصصان امر) استفاده شده است.

یافته‌ها

پس از انجام مصاحبه‌های نیمه‌ساخت‌مند، بررسی اسناد، پژوهش‌های صورت‌گرفته و خبرهای مرتبط به‌منظور تحلیل اطلاعات به‌دست‌آمده، چهار مرحله طی شده است: ۱. پیاده‌سازی کامل متن مصاحبه‌ها از روی فایل صوتی، ۲. استخراج شواهد گفتاری از متن مصاحبه‌ها، ۳. مفهوم‌سازی از شواهد گفتاری و نهایتاً ۴. گروه‌بندی مفاهیم و استخراج مقوله‌ها. که به‌جز مرحله اول که فقط در مصاحبه متخصصان بوده است، بقیه مراحل برای سایر بخش‌های مطالعه یعنی بررسی اسناد، نتایج پژوهش‌ها و خبرهای مرتبط نیز انجام شده است. در ادامه نتایج حاصل از همه این مراحل در جلسات هم‌اندیشی در قالب بارش فکری مطرح شد. با بارش فکری که بین اساتید شکل گرفت، بسیاری از موارد آمده در فهرست مقوله‌هایی که محقق با خود به جلسه برده بود حذف، اصلاح و یا به آنها اضافه شد. تا بدین جا می‌توان گفت کار محقق پایان یافته و راهبردها به‌دست آمده است، اما نکته در این جلسات و ازسوی اساتید مطرح شد که مرحله دیگری به روند پژوهش اضافه نمود، به این صورت که متخصصان با مشاهده راهبردهای به‌دست آمده این‌چنین عنوان داشتند که بسیاری از این راهبردها در سندی تحت عنوان سند راهبردی توسعه آموزش عمومی قرآن کشور در اسفند ۱۳۹۶ آورده شده و در قالب راهبردها و اقدام‌های ملی هریک به آنها پرداخته شده است. پیشنهاد متخصصان این بود که برای جلوگیری از تکرار و نیز برای بهبود و قوت‌بخشیدن به این سند بهتر است تا راهبردهای مستخرج در پژوهش حاضر با راهبردها و اقدام‌های ملی ذکرشده در این سند انطباق داده شده و هریک متناسب هر راهبرد و اقدام مشخص شود، به‌همین‌منظور، طی جلسه‌ای دوباره راهبردها و سند مذکور مورد بررسی قرار گرفت. در این جلسه محقق با

مطرح نمودن سه سؤال شامل: ۱. مقوله‌های استخراجی محقق راهبرد محسوب شده یا اقدام شمرده می‌شوند؟ ۲. در صورت راهبرد یا اقدام به حساب آمدن هریک از مقوله‌ها آیا مورد جدیدی به حساب آمده و یا اینکه در راستای تکمیل برخی از راهبرد و اقدام‌هاست؟ و ۳. در هر دو صورت جدید و یا تکمیلی بودن راهبرد و اقدام، مورد مذکور مربوط به کدام یک از موارد سند می‌شود؟ مجدداً راهبردها را مورد بازبینی قرار داده و طی جدولی به انطباق راهبردهای به دست آمده با سند مذکور پرداخت. در این جدول مشخص شده است که راهبرد به دست آمده توسط محقق مربوط به کدام مورد از سند بوده و اینکه آیا کاملاً جدید بوده و یا به تکمیل آن می‌پردازد.

در ادامه در پاسخ به سؤال‌های پژوهش ابتدا جدول مقوله‌های حاصل از کدگذاری آورده شده است که این مقوله‌ها علاوه بر بازبینی مجدد توسط محقق به وسیله کدگذاران مختلف نیز مورد بررسی قرار گرفته است. در ادامه و پس از این جدول راهبردهای حاصل از جلسات هم‌اندیشی آورده شده است. در آخر، جدولی آورده شده که در آن مشخص شده است که هریک از راهبردها در سؤالات یک تا چهار پژوهش به کدام راهبرد و یا اقدام آمده در سند راهبردی توسعه آموزش عمومی قرآن کشور مرتبط است و یا کدام مورد جدید است.

در ادامه قبل از ورود به بخش یافته‌های نهایی به دست آمده برای هریک از سؤال‌های پژوهش نمونه از مراحل دو تا چهار فرایند کدگذاری، به صورت خلاصه آورده شده است.

مرحله دوم: شواهد گفتاری همان رخدادها، وقایع و پدیده موجود در کلام مصاحبه‌شوندگان هستند که ارتباط معنی‌داری با یک یا چند سؤال تحقیق دارند. در جدول زیر بخشی از شواهد گفتاری شناسایی شده در چهار منبع مورد استفاده به عنوان نمونه آورده شده است.

جدول ۱. نمونه شواهد گفتاری

ردیف	شواهد گفتاری صورت جلسات	
۱۱-۳-۱۸	در هر زبانی که به‌عنوان زبان دوم می‌خواهیم بیاموزیم و عموماً آموزش آن از زمان کودکی توصیه می‌شود، باید کاملاً در قالب مفاهیم کودکانه و مفاهیمی که با آنها سروکار دارد، آموخته شود. وقتی خواندن با فهمیدن همراه می‌شود، موجب افزایش انگیزه می‌شود. به‌همین جهت، انگلیسی، عربی، ترکی، روسی و ژاپنی را از پنجره را باز کن و بایست و بنشین شروع می‌کنیم. اما ظاهراً فی‌الجمله قابل‌قبول است که چنین وضعی را در مورد قرآن کریم نداریم. قرآن متن مشخص از آغاز تا انجام تعیین‌شده‌ای است که چیزی از قرآن را نمی‌توانیم اضافه یا کم کنیم.	
۲۷-۴-۱۴	ما در دوره راهنمایی با توجه به تنوع درس‌ها و زمان محدودی که برای روان‌خوانی قرآن قرار می‌دهیم، به‌طور طبیعی بیش از تکمیل تسلط به روان‌خوانی با استفاده از مصاحف رایج به‌جایی نمی‌رسیم.	
ردیف	شواهد گفتاری مصاحبه‌ها	
۴-۳-۱	شش سال دوم، اتفاقات بدی رخ می‌دهد. یک معلمی چند معلمی می‌شود. کتاب‌ها تخصصی‌تر می‌شود، حجم کتاب‌ها زیاد می‌شود، فشار کنکور، یک معلم چندین کلاس.	
۴-۳-۱	معلمی که در ابتدایی با بچه‌ها چهره‌به‌چهره کار می‌کند و بچه‌ها را خوب می‌شناسد و با آنها ارتباط دارد و می‌داند که با آنها چطور باید صحبت بکند، در دوره ابتدایی تربیت خیلی پررنگ هست، اما وقتی به دوره متوسطه می‌آیند رویکرد تربیتی تبدیل به رویکرد آموزشی می‌شود. همه به دنبال آموزش هستند، دنبال کنکور هستند.	
ردیف	شواهد گفتاری خبرهای ایکن	
۵-۱-۴	ویژگی سوم این اثر آن است که باید شیرین باشد. باید توجه داشت که اگر نحوه ارائه معارف دینی شیرین نباشد، برای نسل جدید ما جاذبه لازم را ایجاد نمی‌کند و موجب دل‌زدگی آنها را نیز فراهم خواهد کرد.	
۵-۱-۵	به برخی از آثار نگاه کنید، مثل آثار حجت‌الاسلام والمسلمین قرائتی در حوزه تفسیر قرآن که از روانی، سادگی و جذابیت برخوردار هستند و شیرینی را در کام مخاطب می‌ریزند. برای مثال، اگر ایشان در سوره لقمان به این آیه می‌رسد که «یا بَنِيَّ اَقِمِ الصَّلَاةَ» آنقدر این آیه را شیرین توضیح می‌دهد که مخاطب تحت تأثیر قرار می‌گیرد.	
ردیف	منبع	شواهد گفتاری نتایج پژوهش‌ها
۱	معصومی‌راد، ۱۳۹۴	از مهم‌ترین موانع فعالیت‌های قرآنی، توزیع نامناسب امکانات فرهنگی در روستاها و شهرهای کوچک است.
۲	معصومی‌راد، ۱۳۹۴	برای توسعه و ترویج قرآن در جامعه، برخی نهادها و سازمان‌ها با برخورداری از بودجه دولتی، وظیفه و تکلیف دارند و باید متناسب با بودجه و امکانات در اختیار در این زمینه عملکرد مثبتی ارائه کنند؛ به‌عنوان مثال، وزارت آموزش و پرورش وظیفه دارد برای توسعه فعالیت‌های قرآنی و انس دانش‌آموزان با قرآن و گنجاندن این برنامه‌ها در برنامه تربیتی آموزشی و پرورشی دانش‌آموزان نقش مؤثری ایفا کند؛ این در حالی است که نتایج این تحقیق، عملکرد این نهادها را ناموفق ارزیابی می‌کند.

در گام سوم، به مفهوم‌سازی هریک از شواهد گفتاری یافت شده اقدام شده است. منظور از مفهوم‌سازی این است که یک یا چند مورد از شواهد گفتاری استخراج شده در مرحله قبلی را به

اجزایی تقسیم می‌کنیم و به هر جزء، عنوان و یا برجستگی را که دارای ارتباط مفهومی با آن شواهد هستند، ارائه می‌دهیم. نمونه‌ای از مفهوم‌سازی اولیه در قالب جدول زیر آورده شده است:

جدول ۲. نمونه مفهوم‌سازی اولیه

ردیف	شواهد گفتاری	مفهوم‌سازی اولیه (صورتجلسات)
۱۱-۱۸-۳	در هر زبانی که به‌عنوان زبان دوم می‌خواهیم بیاموزیم و عموماً آموزش آن از زمان کودکی توصیه می‌شود، باید کاملاً در قالب مفاهیم کودکانه و مفاهیمی که با آنها سروکار دارد، آموخته شود. وقتی خواندن با فهمیدن همراه می‌شود، موجب افزایش انگیزه می‌شود. به‌همین جهت، انگلیسی، عربی، ترکی، روسی و ژاپنی را از پنجره را باز کن و بایست و بنشین شروع می‌کنیم. اما ظاهراً فی‌الجمله قابل قبول است که چنین وضعی را در مورد قرآن کریم نداریم. قرآن متن مشخص از آغاز تا انجام تعیین‌شده‌ای است که چیزی از قرآن را نمی‌توانیم اضافه یا کم کنیم.	در آموزش قرآن تنها به توانایی روخوانی قرآن کریم توجه می‌شود. آموزش قرآن در قالب مفاهیم و ادبیات کودکانه نیست. در آموزش قرآن خواندن با فهمیدن همراه نیست.
ردیف	شواهد گفتاری	مفهوم‌سازی اولیه (خبرهای ایکن)
۱-۵-۶	ارباب سلیمانی باتأکید بر اینکه استاد درس‌هایی از قرآن تلاش می‌کند که از مثال‌هایی این‌گونه، الگوی قرآنی ارائه و نمونه‌برداری کند، افزود: ما باید در تمام سطوح کودک و نوجوان از نویسندگان آگاه و خوش سلیقه استفاده کنیم تا آثار زیبایی را طراحی کنند که در این زمینه اثرگذار باشد.	الگوگیری از سبک آقای قرائتی در آموزش قرآن بهره‌گیری از آثار نویسندگان آگاه برای تولید محتوا جهت رده‌های سنی مختلف بهره‌گیری از آثار اثربخش در آموزش قرآن
ردیف	شواهد گفتاری	مفهوم‌سازی اولیه (مصاحبه)
۳-۴-۱	نباید ساده‌اندیشی صورت بگیرد؛ یعنی کار خیلی عمیق‌تر و پیچیده‌تر از این حرف‌هاست، چون با انسان سروکار داریم. خب خود انسان یک موجود پیچیده و ناشناخته است. یعنی به این راحتی نیست که ما برای آن نسخه بپیچیم. زمین تا آسمان یک فرد با فرد دیگر فرق دارد.	توجه به پیچیدگی‌های انسان در برنامه‌ریزی آموزشی پرهیز از ساده‌اندیشی در تعلیم و تربیت توجه ویژه به تفاوت‌های فردی میان افراد توجه به اهمیت ویژه تعلیم و تربیت در سیاست‌گذاری آموزشی
ردیف	شواهد گفتاری	مفهوم‌سازی اولیه نتایج پژوهش‌ها
۱	گسترش استفاده از ماهواره در خانواده‌ها، پابندی کم و ضعیف خانواده‌ها به مسائل دینی، نبودن انگیزه و علاقه کافی در نسل جدید، باور نداشتن به اعجاز قرآن.	منبع گسترش استفاده از ماهواره در خانواده‌ها پابندی اندک خانواده‌ها نسبت به مسائل دینی انگیزه و علاقه اندک نسل جدید به آموزه‌های قرآنی باور نداشتن به اعجاز قرآن

نهایتاً در گام چهارم، به گروه‌بندی مفاهیم شناسایی شده براساس میزان قرابت مفهومی آنها با یکدیگر پرداخته شده است. روند طبقه‌بندی مفاهیمی که به نظر می‌رسد دارای معانی یکسانی می‌باشند و به پدیده‌های مشابه ربط پیدا می‌کنند مقوله‌پردازی نامیده می‌شود. نمونه‌ای از این مقوله‌پردازی در قالب جدول زیر آورده شده است.

جدول ۳. نمونه مقوله‌بندی

مقوله‌های مربوط مصاحبه‌ها	مفهوم‌سازی اولیه
آموزش متناسب با ویژگی‌های مخاطب	ضرورت تناسب میان آموزش با نیاز مخاطب برای تحقق یادگیری معنادار
	ضرورت تناسب میان آموزش با توان مخاطب برای تحقق یادگیری معنادار
	ضرورت تناسب میان آموزش با علاقه‌مندی‌های مخاطب برای تحقق یادگیری معنادار
مقوله‌های مربوط صورتجلسات و نتایج پژوهش‌ها	مفهوم‌سازی اولیه
تعریف‌نشدن انتظارات هر هدف آموزش قرآن کریم	نامشخص بودن اهداف و انتظارات آموزش قرآن
	بالابودن سطح توقع اهداف از دانش‌آموز ابتدایی
	ناملموس و نامشخص بودن اهداف یادگیری درس قرآن
	ضعف تناسب اهداف آموزشی با توانایی فراگیران
مقوله‌های مربوط به خبرهای ایکتا	مفهوم‌سازی اولیه
تدوین محتوای آموزشی مناسب	ضرورت سادگی محتوا در دوره ابتدایی
	توجه به میزان توانایی خواندن و نوشتن دانش‌آموزان پایه اول و دوم ابتدایی جهت تنظیم کتب قرآنی
	ضرورت جذابیت محتوای آموزشی در دوره ابتدایی
	ضرورت روانی محتوای آموزشی در دوره ابتدایی

در نتیجه انجام مراحل فوق روی مصاحبه‌های کدگذاری شده، تعداد ۸۳ مقوله براساس همه سؤالات تحقیق استخراج شد. در ادامه، هریک از این مقولات به تفکیک سؤالات تحقیق آورده شده است.

هدف توانایی و التزام به تدبیر در آیات قرآن کریم

پیرو مصاحبه‌هایی که انجام شد، محقق پس از انجام مراحل کدگذاری در نهایت به ۱۶ مقوله برای هدف توانایی و التزام به تدبیر در آیات قرآن کریم رسید که در جدول (۴) آورده شده است.

جدول ۴. مقوله‌های حاصل از کدگذاری مرتبط با توانایی و التزام به تدبیر در آیات قرآن کریم

هدف توانایی و التزام به تدبیر در آیات قرآن کریم	
ایجاد محیط آموزشی مؤثر با فراگیری هم‌زمان روخوانی، حفظ و تدبیر	توجه به اهمیت ویژه تدبیر
آموزش روش‌های تدبیر در آیات	طراحی راهکارهای مناسب برای آموزش تدبیر
لزوم درک صحیح از مفهوم تدبیر	اولویت‌ندادن صرف به روخوانی قرآن
ضعف در عمل به قرآن	بهبودبخشیدن زمینه‌های درک معنا
اصلاح آموزش‌های کنونی تدبیر	بهبودبخشیدن زمینه‌های انس با قرآن
عدم تمرکز بر آموزش تخصصی تدبیر در مدارس	اختصاص زمان کافی جهت تجزیه و تحلیل مفاهیم داستان‌های قرآنی در کتب آموزش قرآن
توجه به نقش تدبیر در التزام عملی به قرآن	توجه به فرایند یادگیری قرآن در محوریت موضوعی
شناسایی موانع جهت تدبیر در آیات	توانمند نمودن نظام آموزشی در ایجاد تدبیر

راهبردهای حاصل از فرایند کدگذاری در جدول بالا در جلسه هم‌اندیشی مطرح شد. در ادامه راهبردهای نهایی مورد تأیید برای هدف توانایی و التزام به تدبیر در آیات قرآن کریم، به عبارتی خروجی این جلسه در جدول (۵) آورده شده است.

جدول ۵. راهبردهای اولیه حاصل از جلسه هم‌اندیشی برای هدف توانایی و التزام به تدبیر در آیات قرآن کریم

تعریف و تبیین دقیق مفهوم تدبیر	توانایی و التزام به تدبیر در آیات قرآن کریم
ایجاد محیط آموزشی مؤثر برای فراگیری هم‌زمان روخوانی، حفظ و تدبیر	
آموزش روش‌های تدبیر در آیات	
بسترسازی برای زمینه‌های درک معنا و انس با قرآن، جهت تدبیر در قرآن	

راهبردهای حاصل از جلسات هم‌اندیشی در جلسه نهایی مطرح و انطباق هر یک با سند راهبردی توسعه آموزش عمومی قرآن کشور مورد بررسی قرار گرفت، که حاصل این بررسی در جدول (۶) آورده شده است

جدول ۶. راهکارهای نهایی منطبق با سند راهبردی توسعه آموزش عمومی قرآن کشور برای هدف توانایی و التزام به تدبیر در آیات قرآن کریم

ردیف	موارد استخراجی محقق	راهبرد ملی	اقدام ملی
۱	تعریف و تبیین مفهوم تدبیر و مراتب و سطوح آن در آموزش عمومی قرآن	۳	۴
۲	آموزش تدبیر هم‌زمان با آموزش روخوانی، درک معنا و حفظ قرآن کریم	۳	۴
۳	آموزش روش‌های تدبیر در آیات	۳	۴
۴	ایجاد علاقه و انگیزه در مخاطبان برای تدبیر در آیات هنگام مواجهه با آنها	۳	۴
۵	تبیین و ترویج تأثیر ویژه حفظ آیات قرآن، بر تدبیر در آنها	۳	جدید
۶	به‌کارگیری روش‌های آموزش فعال در راستای ایجاد توانایی تدبیر	۳	جدید

همان‌طور که در جدول (۶) مشاهده می‌شود، تمام راهبردهای به‌دست‌آمده برای هدف توانایی و التزام به تدبیر در آیات قرآن با راهبرد سوم از سند راهبردی منطبق بوده که به بحث استقرار و توسعه برنامه درسی ملی آموزش عمومی قرآن در بخش‌های دولتی و مردمی می‌پردازد. اقدام چهارم این راهبرد در خصوص به‌روز رسانی، استانداردسازی و جامعیت‌بخشی برنامه‌های آموزش عمومی قرآن کریم نظام رسمی و غیررسمی در مآلفه‌های اهداف، محتوا، روش‌ها، رسانه‌ها، زمان، فضا و تجهیزات و ارزشیابی براساس اهداف آموزش عمومی قرآن کشور است. راهبردهای استخراجی محقق می‌تواند به‌عنوان مواردی در راستای عملیاتی‌شدن هرچه‌بهتر این اقدام در نظر گرفته شوند.

هدف آشنایی با علوم و معارف قرآن کریم

پیرو مصاحبه‌هایی که انجام شد، محقق پس از انجام مراحل کدگذاری، در نهایت به ۸ مقوله برای هدف آشنایی با علوم و معارف قرآن کریم رسید که در جدول (۷) آورده شده است.

جدول ۷. مقوله‌های حاصل از کدگذاری مرتبط با هدف آشنایی با علوم و معارف قرآن کریم

آشنایی با علوم و معارف قرآن کریم	
تفہیم آموزه‌های قرآنی	تأکید بر استفاده مستقیم از آیات قرآن
فراهم‌آوردن شرایط جهت برقراری ارتباط دانش‌آموزان با قرآن	توجه به فهم قرآن
پرهیز از توجه صرف به نسخه پروری	کیفیت‌بخشیدن به شیوه‌های آموزش
دقت در تأثیر پیام‌ها و مفاهیم قرآنی در برنامه و رفتار دانش‌آموز	تبیین ضرورت درک قرآن

راهبردهای حاصل از فرایند کدگذاری در جدول بالا در جلسه هم‌اندیشی مطرح شد. در ادامه راهبردهای نهایی مورد تأیید برای هدف حفظ، به عبارتی خروجی این جلسه در جدول (۸) آورده شده است.

جدول ۸. راهبردهای اولیه حاصل از جلسه هم‌اندیشی برای هدف آشنایی با علوم و معارف قرآن کریم

آشنایی با علوم و معارف قرآن کریم	تبیین ضرورت آشنایی با علوم و معارف قرآنی
----------------------------------	--

راهبردهای حاصل از جلسات هم‌اندیشی در جلسه نهایی مطرح و انطباق هریک با سند راهبردی توسعه آموزش عمومی قرآن کشور مورد بررسی قرار گرفت که حاصل این بررسی در جدول (۹) آورده شده است.

جدول ۹. راهکارهای نهایی منطبق با سند راهبردی توسعه آموزش عمومی قرآن کشور برای هدف آشنایی با

علوم و معارف قرآن کریم

ردیف	موارد استخراجی محقق	راهبرد ملی	اقدام ملی
۱	طراحی و استقرار نظام آموزش علوم و معارف قرآنی در آموزش عمومی قرآن کریم	۱	جدید
۲	ایجاد علاقه و انگیزه در مخاطبان برای آشنایی با علوم و معارف قرآن کریم	۳	جدید
۳	تدوین برنامه آموزش علوم و معارف قرآنی متناسب با مخاطبان	۳	جدید
۴	هماهنگی بین آیات مورد توجه در حفظ و آیات مورد استفاده در استخراج معارف اساسی قرآن کریم	۱	جدید
۵	تبیین و تحدید علوم و معارف ضروری و اساسی در آموزش عمومی قرآن کریم	۳	جدید

همان‌طور که در جدول (۹) مشاهده می‌شود سه مورد از پنج راهبرد به‌دست آمده با راهبرد شماره سه سند منطبق بوده و دو مورد دیگر منطبق با راهبرد اول از سند هستند. به راهبردهای به‌دست آمده توسط محقق در هیچ‌یک از اقدامات آمده برای این راهبردها در سند اشاره‌ای نشده است، بنابراین، این موارد را می‌توان کاملاً جدید دانست. راهبردهای سوم و یک سند به مباحثی

از قبیل استقرار نظام راهبری و مدیریت کلان و استقرار و توسعه برنامه درسی ملی در بخش های دولتی و مردمی در آموزش عمومی قرآن می‌پردازند که موارد به‌دست آمده توسط محقق می‌تواند به تحقق هرچه بهتر این موارد کمک نماید.

هدف توانایی استفاده از قرآن

پیرو مصاحبه‌هایی که انجام شد، محقق پس از انجام مراحل کدگذاری، در نهایت به ۳ مقوله برای هدف توانایی استفاده از قرآن رسید که در جدول (۱۰) آورده شده است.

جدول ۱۰. مقوله‌های حاصل از کدگذاری مرتبط با هدف توانایی استفاده از قرآن

توانایی استفاده از قرآن کریم
پرهیز از تأکید صرف روی صورت ظاهری قرآن
تلفیق آیات با سیره اهل بیت (علیهم‌السلام)
نادیده‌نگرفتن تأثیرات معنوی قرآن

راهبردهای حاصل از فرایند کدگذاری در جدول بالا در جلسه هم‌اندیشی مطرح شد. در ادامه راهبردهای نهایی مورد تأیید برای هدف انس، به عبارتی خروجی این جلسه در جدول (۱۱) آورده شده است.

جدول ۱۱. راهبردهای اولیه حاصل از جلسه هم‌اندیشی مرتبط با هدف توانایی استفاده از قرآن

توانایی استفاده از قرآن کریم	تلفیق آیات با معارف و سیره اهل بیت (علیهم‌السلام)
------------------------------	---

راهبردهای حاصل از جلسات هم‌اندیشی در جلسه نهایی مطرح و انطباق هر یک با سند راهبردی توسعه آموزش عمومی قرآن کشور مورد بررسی قرار گرفت که حاصل این بررسی در جدول (۱۲) آورده شده است.

جدول ۱۲. راهکارهای نهایی منطبق با سند راهبردی توسعه آموزش عمومی قرآن کشور مرتبط با هدف توانایی استفاده از قرآن

ردیف	موارد استخراجی محقق	راهبرد ملی	اقدام ملی
۱	شناساندن منابع معتبر و روش‌های استفاده مناسب از آنها	۳	جدید
۲	آموزش روش‌های جستجو و دریافت معارف عمومی موردنیاز از قرآن کریم	۳	جدید
۳	ایجاد علاقه و انگیزه در مخاطبان برای مراجعه و استفاده از قرآن	۳	جدید

همان‌طور که در جدول (۱۲) مشاهده می‌شود، سه راهبرد به‌دست‌آمده با راهبرد شماره سه از سند راهبردی آموزش قرآن منطبق بوده که موضوع این راهبرد در حوزه استقرار و توسعه برنامه درسی ملی در بخش‌های دولتی و مردمی در آموزش عمومی قرآن است، اما راهبردهای به‌دست‌آمده، همگی جدید بوده و در هیچ‌یک از اقدام‌های مربوط به این راهبرد در سند اشاره‌ای نشده است. بنابراین موارد به‌دست‌آمده در راستای تحقق استقرار و توسعه برنامه درسی آموزش عمومی قرآن کمک‌کننده خواهد بود.

هدف تبعیت از قرآن و عترت

پیرو مصاحبه‌هایی که انجام شد محقق پس از انجام مراحل کدگذاری، درنهایت به ۳ مقوله برای هدف تبعیت از قرآن و عترت رسید که در جدول (۱۰) آورده شده است.

جدول ۱۰. مقوله‌های حاصل از کدگذاری مرتبط با هدف تبعیت از قرآن و عترت

توانایی استفاده از قرآن کریم
تبعیت از قرآن و عترت
تمرکز بر آیات و آموزه‌های قرآن و اهل‌بیت در زمینه سبک زندگی در آموزش عمومی قرآن
آموزش مهارت‌های زندگی مبتنی بر آموزه‌های قرآنی و معارف و سیره آل بیت

راهبردهای حاصل از فرایند کدگذاری در جدول بالا در جلسه هم‌اندیشی مطرح شد. در ادامه راهبردهای نهایی مورد تأیید برای هدف انس، به عبارتی خروجی این جلسه در جدول (۱۱) آورده شده است.

جدول ۱۱. راهبردهای اولیه حاصل از جلسه هم‌اندیشی مرتبط با هدف مرتبط با هدف تبعیت از قرآن و عترت

تبعیت از قرآن	تمرکز بر آیات و آموزه‌های قرآن و اهل بیت در زمینه سبک زندگی در آموزش عمومی قرآن
و عترت	آموزش مهارت‌های زندگی مبتنی بر آموزه‌های قرآنی و معارف و سیره اهل بیت

راهبردهای حاصل از جلسات هم‌اندیشی در جلسه نهایی مطرح و انطباق هر یک با سند راهبردی توسعه آموزش عمومی قرآن کشور مورد بررسی قرار گرفت که حاصل این بررسی در جدول (۱۲) آورده شده است.

جدول ۱۲. راهکارهای نهایی منطبق با سند راهبردی توسعه آموزش عمومی قرآن کشور مرتبط با هدف تبعیت از قرآن و عترت

ردیف	موارد استخراجی محقق	راهبرد ملی	اقدام ملی
۱	تلفیق آیات با معارف و سیره اهل بیت(ع)	۳	جدید
۲	تأکید بر آموزه‌های قرآن کریم و سیره اهل بیت(ع) در زمینه سبک زندگی	۳	جدید
۳	آموزش مهارت‌های زندگی با بهره‌گیری از آموزه‌های قرآن کریم و سیره اهل بیت	۳	جدید
۴	ایجاد علاقه و انگیزه در مخاطبان برای تبعیت از قرآن و عترت	۳	جدید
۵	معنادار کردن آموزه‌های قرآن کریم و سیره اهل بیت(ع) با استفاده از پرداختن به مصادیق آنها در زندگی روزمره	۳	جدید

همان‌طور که در جدول (۱۲) مشاهده می‌شود راهبردهای به‌دست آمده در راستای هدف تبعیت از قرآن و عترت نیز همچون هدف قبل یعنی توانایی استفاده از قرآن همگی با راهبرد شماره سوم از سند منطبق بوده که به توضیحات آن در هدف قبل اشاره شد.

نتیجه‌گیری

یکی از اسناد مفید و مؤثری که حاصل کار علمی است و می‌توان گفت چنانچه موارد آمده در آن عملیاتی شود، شاهد توسعه به‌معنای واقعی و بهره‌وری در آموزش عمومی قرآن خواهیم بود،

سند راهبردی توسعه آموزش عمومی است که در سال ۱۳۹۶ و توسط شورای توسعه فرهنگ قرآنی به تصویب رسیده است. در این سند راهبردهای کلانی برای تحقق آموزش عمومی قرآن در نظر گرفته شده است که برای هر یک از این راهبردها نیز اقداماتی برشمرده شده، که همگی آنها بسیار کلان هستند. در همین راستا در پژوهش حاضر سعی شد تا راهبردهایی عملیاتی تر جهت تحقق این موارد، به دست آید. پژوهش حاضر بررسی‌های خود را به چهار هدف از اهداف نه‌گانه‌ای که شورای توسعه فرهنگ قرآنی برای تحقق آموزش عمومی قرآن برشمرده، معطوف داشته است. این چهار هدف یعنی (توانایی و التزام به تدبیر، آشنایی با علوم و معارف قرآن، توانایی استفاده از قرآن و تبعیت از قرآن و عترت) کمتر از سایر اهداف مورد توجه بوده و تحقیقات کمی در مورد آنها صورت گرفته است. به همین منظور در این پژوهش سعی شد تا علاوه بر مطالعه تمامی اسناد، اخبار و پژوهش‌های موجود در این حوزه‌ها با متخصصان دارای سابقه در این امر نیز مصاحبه شود.

نتایج این بررسی‌ها در نهایت به شناسایی ۱۹ راهبرد منجر شد که در مجموع می‌توان گفت همه راهبردها به دست آمده است، به جز راهبردهایی همچون طراحی و استقرار نظام آموزش علوم و معارف قرآنی در آموزش عمومی قرآن کریم که به ضرورت و اهمیت اشاره دارد، بقیه موارد از جنس راهبردهای آموزشی هستند. در این راهبردها به طور مشترک در تمامی اهداف به ارائه تعریف و تبیین مفاهیم مورد نظر در هر هدف توجه شده و مشخص نمودن مراتب و سطوح آنها را مهم شمرده‌اند. همچنین ایجاد علاقه و انگیزه در مخاطبان عامل دیگری است که در تمامی اهداف به عنوان یک راهبرد مطرح شده است. عامل مهم دیگر رعایت تناسب بین برنامه، محتوا و سطح مخاطب است. روش آموزش و به طور خاص روش‌های آموزش، دیگر عاملی است که در راهبردها به آنها اشاره شده است. غیر از مواردی که به تکرار در همه اهداف آمده است، راهبردهای دیگری چون پرداختن به مصادیق آموزه‌های قرآن کریم و معنادار کردن آنها در زندگی روزمره با استفاده از سیره اهل بیت(ع) در زمینه سبک زندگی و آموزش مهارت‌های زندگی متناسب با آنها نیز به دست آمده که حاکی از همه‌جانبه بودن نگاه متخصصان در تحقیق حاضر است. در ادامه باید گفت خلأ تحقیقاتی موجود در حوزه اهداف مورد مطالعه در پژوهش حاضر که در پیشینه نیز به آن اشاره شد، بحث شد تا محقق نتواند یافته‌های خود را مورد انطباق و یا مقایسه با یافته‌های دیگر پژوهشگران قرار دهد.

بر پایه نتایج پژوهش حاضر که دال بر تأیید سند راهبردی توسعه آموزش عمومی قرآن است،

می‌توان این‌طور نتیجه گرفت که کلیه مدیران، برنامه‌ریزان، متولیان و مجریان امر آموزش عمومی قرآن چنانچه بخواهند به ارتقای بهره‌وری آموزش قرآن دست یابند، باید تلاش خود را در راستای تحقق و عملیاتی نمودن راهبردها و اقدامات احصاشده، به‌کار بسته و الزامات اجرایی شدن آنها را هرچه سریع‌تر فراهم آورند.

منابع

- اشتراوس، آنسلم و کوربین، جولیت (۱۹۹۸)، اصول روش تحقیق کیفی (نظریه مبنایی، رویه‌ها و شیوه‌ها)، ترجمه بیوک محمدی ۱۳۹۳، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- اصلائی، عفت (۱۳۹۲)، بررسی رویکرد برنامه درسی آموزش مفاهیم دینی در مهدهای قرآن شهر تهران، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، دانشکده علوم اجتماعی.
- اقبال، ابراهیم (۱۳۷۴)، فرهنگنامه علوم قرآنی، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، شرکت چاپ و نشر بین‌الملل.
- آل‌حیب، سکینه (۱۳۹۰)، بازشناسی مفهوم تدبر در قرآن، فصلنامه بینات، شماره ۷۱، پاییز.
- بهرامی‌نسب، مژگان (۱۳۹۱)، ارزشیابی برنامه آموزش قرآن از دیدگاه ذی‌نفعان آموزشی در مقطع ابتدایی در منطقه ۷ آموزش و پرورش شهر تهران، پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته مدیریت آموزشی، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد گرمسار.
- جوادی آملی، عبدالم... (۱۳۸۴)، تسنیم: تفسیر قرآن کریم، جلد اول، تهران، نشر اسراء.
- حاجیلری، عبدالرضا (۱۳۸۴)، شناخت راهکارهای هماهنگی و ساماندهی فعالیت‌های قرآنی کشور، شورای توسعه فرهنگ قرآنی، شورای عالی انقلاب فرهنگی.
- خبرگزاری ایکننا (۱۳۹۴)، نشست بررسی روش‌های نوین آموزش قرآن کریم برگزار شد، اردیبهشت، نهم، ۱۳۹۴، <http://www.iqna.ir/fa/news/3227373>
- خوشدل مفرد، حسین و خیراندیش، مهدی (۱۳۸۹)، ضوابط تدبر در قرآن از منظر علامه طباطبایی (ره)، پژوهشنامه علوم و معارف قرآن کریم.
- دارابی چقاسیاهی، سمیه (۱۳۸۹)، میزان اثربخشی چندرسانه‌ای آموزش واژه‌های قرآن در مقایسه با روش سنتی بر یادگیری و یادداری کودکان پیش‌دبستانی شهر اراک، در سال تحصیلی ۱۳۸۸ - ۱۳۸۹، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه اراک.
- دبیرخانه شورای توسعه فرهنگ قرآنی (۱۳۹۴)، مصوبات شورای توسعه فرهنگ قرآنی به انضمام اهم مصوبات قرآنی مراجع قانون‌گذاری و سیاست‌گذاری کشور، تهران. دبیرخانه شورای توسعه فرهنگ قرآنی.

دهقانیان، مریم (۱۳۹۱)، بررسی اثر آموزش آموزه‌های قرآنی مرتبط با روابط بین‌فردی بر کاهش تعارضات زناشویی مادران و بهبود عملکرد تحصیلی فرزندان آنها، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد، دانشگاه علامه طباطبائی، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی.

رادمنش، سیدمحمد (۱۳۷۴)، آشنایی با علوم قرآنی، تهران: جامی.

رستم‌نژاد، مهدی و علیزاده، علی (۱۳۹۳)، قرائت و تلاوت همراه با تدبر در قرآن، مطالعات قرائت قرآن، ۲، ۵۹ - ۸۲.

زرقانی، محمد عبدالعظیم، مناهل العرفان فی علوم القرآن، بیروت، دار إحياء التراث العربی، بی‌تا.

سرمد، زهره؛ بازرگان، عباس و حجازی، الهه (۱۳۹۷)، روش‌های تحقیق در علوم رفتاری، تهران: آگه.

سعیدی رضوانی، محمود؛ پرتو، مسلم؛ و سرشور خراسانی، غلام‌عباس (۱۳۸۸)، ارزشیابی برون‌داد برنامه آموزش قرآن پایه پنجم ابتدایی، نوآوری‌های آموزشی، ۸ (۲۳).

طبرسی، فضل‌بن‌حسن (۱۳۶۰)، مجمع‌البیان فی تفسیرالقرآن، جلد دوم، تهران: انتشارات فراهانی.

عسکری، ابوهلال حسین‌بن‌عبدالله (۱۴۱۲)، مجمع الفروق اللغویه. قم: جامعه المدرسین.

علیان نظری، محمد (۱۳۹۵)، تحلیل ماهیت تدبر در قرآن از منظر تفاسیر امامیه، نیمسال‌نامه اندیشه و حدیث، شماره بیست و یک.

فریدونی، محمدحسین و فرجی، حسین (۱۳۹۳)، آشنایی با برنامه‌های آموزش عمومی قرآن کریم، تهران: مرکز طبع و نشر قرآن جمهوری اسلامی ایران.

فیروزآبادی، محمدبن‌یعقوب (۱۴۱۵)، قاموس المحيط، بیروت: دارالکتب العلمیه.

محمودیان بارزی، ریحانه (۱۳۹۲)، آسیب‌شناسی روش‌های تدبر در قرآن، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد، دانشگاه اصفهان دانشکده ادبیات و علوم انسانی.

مطهری، مرتضی (۱۳۹۱)، یادداشت‌های استاد مطهری، تهران: انتشارات صدرا.

معرفت، محمدهادی (۱۳۸۱)، علوم قرآنی، مؤسسه فرهنگی التمهید، قم، چاپ چهارم.

میرزامحمدی، محمدحسن؛ افشار، عبدالله؛ شاهرزائی، سید رسول و قبادی، محترم (۱۳۹۱)، ارزشیابی برون‌داد برنامه آموزش قرآن پایه پنجم ابتدایی در سال تحصیلی ۱۳۸۹ - ۱۳۸۸، فصلنامه نوآوری‌های آموزشی، شماره ۴۵، سال دوازدهم: ۴۴ - ۲۳.

نکونکار، شکوفه (۱۳۸۵)، بررسی تأثیر آموزش تعلیمات دینی «هدیه‌های آسمانی» بر رفتار دینی دانش‌آموزان کلاس چهارم ابتدایی، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد، علوم تربیتی، گرایش برنامه‌ریزی درسی.

Bailey, K. D. (1994). *Methods of Social Research*. New York: The Free Press

Jia, C., Cai, Y., Yu, Y. T., & Tse, T. H. (2016). 5W+ 1H pattern: A perspective of systematic mapping studies and a case study on cloud software testing. *Journal of Systems and Software*, 116, 206-219

